

 МУЗЕЈ НАУКЕ И ТЕХНИКЕ
MUSEUM OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

МУЗЕЈ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

Београд/Belgrade
2021/2022

Публикацију издаје / Publication issued by:
Музеј науке и технике / Museum of Science and Technology
Музеј Југославије / Museum of Yugoslavia

За издаваче / For the Publisher:
Зоран Левић / Zoran Lević
Неда Кнежевић / Neda Knežević

Уреднице каталога / Catalogue Editors:
Слободанка Шибалић / Slobodanka Šibalić
Александра Момчиловић Јовановић / Aleksandra Momčilović Jovanović

Аутори каталожних текстова / Authors of Catalogue Texts:
Ада Влајић / Ada Vlajić
Јелена Рафаиловић / Jelena Rafailović
Саша Михајлов / Saša Mihajlov
Тања Петровић / Tanja Petrović
Драгомир Бонџић / Dragomir Bondžić
Рифат Куленовић / Rifat Kulenović

Рецензенти ауторских текстова / Reviewers of Authors' Texts:
Андреј Грубачић / Andrej Grubačić
Предраг Марковић / Predrag Marković

Графичко обликовање и дизајн / Graphic Form and Design:
Саша Панчић / Saša Pančić

Техничка припрема и њелом / Technical Preparation and Text Assembly:
Мирјана Степановић / Mirjana Stepanović

Лектура и ѡревог / Proofreading and Translation:
Катарина Спасић КАУКАИ / Katarina Spasić, KAUKAI

Штампа / Printing:
Алта Нова д.о.о. / Alta Nova d.o.o.
Београд/Belgrade

Тираж / Print Run:
500

ISBN-978-86-82977-91-9

Реализацију публикације омогућило је Министарство културе и информисања Републике Србије. Ова публикација објављена је поводом изложбе *О фабрикама и радницима: Индустријско наслеђе Србије* одржане у Музеју Југославије и Музеју науке и технике.

Realisation of this publication was enabled by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia.

This publication was issued to accompany the exhibition *On Factories and Workers: Industrial Heritage of Serbia*, held at the Museum of Yugoslavia and Museum of Science and Technology.

О ФАБРИ
КАМА
И РАДНИ
ЦИМА

Индустријско
наслеђе Србије

ON FACTORIES AND WORKERS
Industrial heritage of Serbia

Садржај / Contents

	Мр Неда Кнежевић Зоран Левић
6	Уводна реч
	Msc Neda Knežević Zoran Lević
8	Foreword
10	О фабрикама и радницима
14	On Factories and Workers
	др Јелена Рафаиловић, научни сарадник
18	Два века индустрије Србије
	Jelena Rafailović, PhD, Research Associate
34	Two Centuries of Industry in Serbia
	др Тања Петровић, научна саветница
46	Радници, култура, инфраструктура
	Tanja Petrović, PhD, Lead research associate
60	Workers, Culture, Infrastructure
	Др Драгомир Бонџић, научни саветник
70	Развој индустрије и високо школство у Србији после Другог светског рата
	Dragomir Bondžić, PhD, scientific advisor
88	Development of Industry and Higher Education in Serbia After the World War II
	Саша Михајлов, виши конзерватор
102	Индустријско наслеђе Београда – Урбанистички и архитектонски развој
	Saša Mihajlov, Senior Conservator
116	Industrial Heritage of Belgrade — Urbanistic and Architectural Development
	мр Рифат Куленовић, музејски саветник
126	Индустријско наслеђе Србије 2021. године
	Msc Rifat Kulenović, Museum Advisor
138	Industrial Heritage of Serbia in 2021
	МА Ада Влајић, кустос
146	Индустријско наслеђе и сећање на рад
	МА Ada Vlajić, curator
160	Industrial Heritage and the Memories of Work

др Јелена Рафаиловић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије

Два века индустрије Србије

Индустрија у Србији се у протекла два века, од првих примитивних парних машина до модерне технологије, развијала праћена државним дисконтинуитетима који су усмеравали њену еволуцију. Институције, привредне елите, унутрашње тржиште, спољна трговина и финансијски оквири деловања су се мењали у складу са државним питањима и друштвеним променама, капиталистичким, односно социјалистичким планским системом, а то је одређивало и карактер индустрије.

Србија је током 19. века била пољопривредна земља са почетним развојем индустрије, у којој су се изграђивали привредни систем, институције и правац економске политике. Постојали су бројни узроци ниског ступња привредног развоја, али су економско наслеђе Отоманског царства и (полу)зависан карактер државе ипак били пресудни. Сам индустријски сектор се суочавао са недостатком капитала, неразвијеним трговачким слојем, банкарским и монетарним сектором, постојањем јаке еснафске организације заната и слабим образовањем и привредне елите и радника. Не мање важан од ових унутрашњих проблема је био и утицај Хабзбуршке монархије, која је трговинским уговорима обезбедила примат у индустријском сектору и онемогућавала је самостално вођење економске политике.¹ Добијање политичке самосталности 1878. године је за Србију у привредном погледу означило „велики прелом“² и од тада започиње јачи развој индустрије, заједно са све већом слободом и у сфери економије. До стицања независности, владари династија Обреновић и Карађорђевић су, пре свега, решавали питања феудалних односа, власништва над земљом, организације унутрашњег тржишта и занатског и трговачког система.³

Почетак индустрије је био у кућној радиности, занатској и ручној производњи, а због низа политичких и друштвених околности, тај процес је био нешто спорији у односу на земље Западне Европе. Основни предуслови за стварање индустрије су били присутни: постојала је неопходна радна снага услед сталног пораста становништва, процес урбанизације је био

¹ Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку* (Београд: САНУ, 1981), 18–46; Nikola Vučo, „Pogled na industrijsku revoluciju u Srbiji u XIX veku“, *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije* 1 (1974): 79.

² Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941: усљорени најпредак у индустријализацији* (Београд: Сlio, 2004), 108.

³ Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првој светској рати* (Београд: Научна књига, 1955), 179; Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије: (1834-1867)* (Београд: Историјски институт, 2014), 44–50; Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 20.

у току, еснафи су постепено почели да губе статус и моћ, стварало се унутрашње тржиште, долазили су страни стручњаци и привредници, домаћи трговци и већи земљопоседници су започели улагања у млинове, примитивне радионице, добијали су концесије за предузећа и руднике и тако даље. Сировине, гориво и водена снага су допринели почетном расту. Рудно богатство је омогућило отварање рудника у Мајданпеку, Бору, Подрињу, као и на Космају, Руднику и Копаонику. Ту су биле и шумске површине, сировине неопходне за грађевинску индустрију, индустријске пољопривредне културе и тако даље. Ипак, недостатак капитала и слабо финансијско тржиште су у великој мери успоравали индустрију. Власти су низом мера, преко Управе фондова, хипотекарних кредита, оснивањем Народне банке (1883) и касније кредитном политиком, покушавале да надоместе одсуство капитала уз истовремено организовање домаћег новчаног тржишта.⁴

Почетни развој индустрије је имао војни карактер – прва парна машина је 1848. године коришћена у Тополивници на Врачару, која је у то време могла да излије један топ месечно. Из стратешких разлога, Тополивница је пресељена у Крагујевац (1850), где су уследиле даља изградња и модернизација, које ће у наредним годинама и деценијама претворити Крагујевац у центар војне индустрије (Артиљеријска управа, Војнотехнички завод, *Фабрика оружја НОВЈ, 21. Октобар, Црвена застава*).⁵ Године 1852. је основана и Правитељствена чохара у Београду (Државна творница за израду војничке чоје) на Топчидеру, ради израде војних одела, као прва текстилна радионица са, за тадашње прилике, модерним машинама.⁶

У атмосфери слабе домаће индустрије, а јаког увоза стране конкурентне индустријске робе, државне власти су могућност за почетну индустријализацију виделе и у посредној интервенцији, доношењем Закона о потпомагању индустријских предузећа (1873, 1898), којим је држава давала разне повластице за оснивање и делатност фабрика и радионица.⁷ Услед политичких прилика, српско-турских ратова и добијања независности,

⁴ Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 18–46.

⁵ Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 151–171; Ranka Gašić, *Jugoslovenski Detroit: automobilska industrija u Krajujevci: 1953-1991* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2017), 12–16.

⁶ Ратомир В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године* (Београд: БИГЗ, 1990), 39–41, 68.

⁷ Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, 149–150.

с почетком рада првог предузећа са повластицама, текстилне фабрике *Фабрика вунених израда Берџолда Минха и Шумџеџера* у Параћину, чекало се скоро целу деценију (1882).⁸

Поред Закона који је позитивно утицао на оснивање предузећа, од значаја су били и постепена изградња и развој саобраћајне и комуникационе инфраструктуре Србије: изградња железничке линије Београд–Ниш–Врање, трасирање пруга у Источној и Западној Србији, развој речног саобраћаја, уз оснивање *Првој краљевској српској повлашћеној бродарској друштва*. Промене у спољно-трговинској политици отпочете 1903. године након Мајског преврата, смене династије и царинског рата са Хабзбуршком монархијом (1906–1911), током кога је смањен увоз индустријских производа из Аустроугарске, направили су простор за већи развој домаће индустрије.⁹ Према доступним подацима, у Краљевини Србији је 1908. године деловало 230 индустријских предузећа, од којих су 162 била повлашћена. Број повлашћених предузећа је генерално порастао и од 26 са укупно 1.702 радника 1898. године, нарастао је на поменутих 162 са упослених 10.077 радника 1908. године.¹⁰

До Првог светског рата развијају се текстилна, прехранбена, цементна, цигларска, хемијска, метална, кожарска, дрвна индустрија и друге. Изградили су се млинови, пролазећи кроз све процесе индустријализације од погона на воду, преко турбинског и парног, до нафтног и електричног погона. Један од пионира индустријализације био је и Игњат Бајлони који је учествовао у изградњи првог турбинског млина у Малом Црнићу средином седамдесетих година 19. века. Граде се и пиваре, међу којима примат преузимају *Пивара Ђорђа Вајферџа*, *Пивара Ићњаша Бајлонија*, уз пиваре у Јагодина, Ваљеву и Зајечару. До почетка Првог светског рата, између осталих, оснивају се и *Фабрика шећера* на Чукарици, *Фабрика чоколаде К. Шонга*; *Фабрика сајуна* у Крушевцу (*Фабрика сајуна Мерима*) и *Сарџид* (*Српско акционарско*

⁸ Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа*, 61, 170–173; Мајкл Паларе, *Балканске привреде око 1800. до 1914. године: еволуција без развоја* (Београд: Службени гласник, 2010), 307.

⁹ Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, 113–115, 157–158; Вучо, *Привредна историја Србије до Првој светској рата*, 222, 232–233; Радош Љушић, *Српска државност 19. века* (Нови Сад: Српска књижевна задруга, 2008), 253–256. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 128–133.

¹⁰ Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, 151, 157; Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа*, 85–87, 95–96.

рударско и шпоионичко-индустријско друштво) у Смедереву.¹¹ На југу Србије, у Лесковцу, „српском Манчестеру“, почетком осамдесетих година 19. века се развила текстилна индустрија, као одговор на промене у политичким и трговинским односима Србије и Бугарске. Иако су по својим обележјима прва предузећа била сличнија радионицама него фабрикама – врло примитивна, са употребом ручног рада, смештена на рекама и потоцима, из њих су у наредним годинама изнедрене прве модерне текстилне фабрике, а између осталих и фабрике касније најзначајнијих индустријалаца међуратног периода Владе Теокаревића и Владе Илића.¹²

До почетка рата на територији Србије постављене су основе индустрије, од примитивних радионица до изградње модерних фабрика протекло је неколико деценија, а створени индустријски центри су се одржали и током 20. века.

Након Првог светског рата промениле су се околности за индустрију Србије у новонасталој Краљевини СХС/Југославији. Нове границе створиле су ново тржиште у оквиру кога је стара индустрија требала да се прилагоди и интегрише.¹³ Стање сталне државне нестабилности, услед наслеђених различитих друштвених, привредних, националних, верских и политичких система, у одређеној мери је оптерећивало и индустрију. Карактеристике прејугословенског простора условиле су да је привреда земље била на различитим ступњевима развоја по регионима, уз слабу интегрисаност тржишта, што се огледало и у развоју индустрије.

Економски и демографски губици Краљевине Србије током окупације и ратних операција су били огромни. Привреда је била девастирана – оштећени су основни капитал, фабрике, рудници, обрадива земља, а пољопривредни, индустријски и саобраћајни сектор су били разорени.¹⁴ Поред поменутих проблема, у наредним годинама развој

¹¹ Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 244–309, 346, 359–360.

¹² Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 226–237; Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа*, 91; Паларе, *Балканске привреде*, 313; Драгољуб Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918“, *Сто година лесковачке текстилне индустрије: (1884–1984)*, ур. Трајковић Драгољуб (Лесковац: Народни музеј, 1984), 17–19.

¹³ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije: (1918-1941)* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986), 19.

¹⁴ Miloš Jagodić, Ognjen Radonjić, „Pyrrhic victory: the Great War and its immediate consequences for Serbia's economy“, *The Economic Causes and Consequences of the First World War*, ур. Ivan Vujačić i Mihail Arandarenko (Beograd: Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, 2015); Milica Milenković, „Ekonomske prilike u Srbiji i problemi besposlice u svetlu posledica prvog svetskog rata“, *Drugi kongres KPJ* (Slavonski Brod: 1972).

индустрије су одређивали и наплате ратних дугова, инфлација, валутни проблеми, велика економска криза и наступање Немачке као привредне силе. И у међуратном периоду њен напредак је у одређеној мери зависио од економских интереса развијених земаља, а перцепција Југоисточне Европе као једне привредне целине није се променила ни у годинама који су претходили следећем светском сукобу.¹⁵

Пољопривреда је и даље остала доминантан привредни сектор од којег су зависили индустријализација, урбанизација и модернизација економије. Саобраћајна мрежа је наставила да се шири, а прираштај становништва је био довољан да обезбеди радну снагу.¹⁶ Ипак, сам индустријски сектор је чинио релативно мали део привреде: прерађивачка индустрија је чинила 11,6% нето националног дохотка у периоду 1926–1929, а просечан годишњи раст индустрије и рударства између два рата износио је 3,40%.¹⁷ Опште особености индустријског сектора биле су: недовољна и застарела механизација, недовршеност привредног законодавства, одсуство капитала, царинска заштита, фискално оптерећење индустрије, неквалификована радна снага, заостала пољопривредна делатност, мала потражња и понуда индустријских производа и друго.¹⁸

Постојао је изванредан напредак индустрије, иако више квантитативан него квалитативан. Према подацима из Статистике индустрије на територији Војводине (без Срема), затим Србије у границама од 1912. године и Јужне Србије 1938. године, број фирми је био 1.256, творница 1.663, са уложеним капиталом од 4.663.643.000 динара, запослених

¹⁵ Ivan T. Berend, *Ekonomika istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Beograd: Arhipelag, 2009), 68; Milan Ristović, *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa: 1940/41 - 1944/45. Planovi o budućnosti i praksa* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 10–13.

¹⁶ Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 24–28.

¹⁷ Stevan Stajić, *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923-1939. u stalnim i tekućim cenama* (Beograd: Ekonomski institut, 1959), 6–8; Видети: М.Б. Тошић В. М. Ђуричић, А. Вегнер, П. Рудченко, М.Р. Ђорђевић, *Наша народна привреда и национални приход* (Сарајево: Државна штампарија, 1927), 265; John R. Lampe i Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1982), 334–340.

¹⁸ Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, 255–264, 265–278; Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 17–63; Stevan M. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918-1938* (Beograd: Balkanska štampa, 1941), 455–532; Mijo Mirković, *Ekonomika historija Jugoslavije* (Zagreb: Informator, 1968), 328–331, 350–355.

107.155 радника и укупним погоном од 256.181 коњских снага.¹⁹

У индустрији су се и даље у већој мери извозиле сировине, а куповали готови производи. Велика предузећа користила су модерне технологије, али је то ипак било недовољно да израђују квалитетне финалне производе који су могли да се извозе у иностранство.²⁰

У периоду између два рата део предратних предузећа је успео да се обнови и интегрише на новом тржишту, настављајући свој развој улагањем у модерне технологије и производе. Поред њих основане су и нове фабрике, које су оставиле значајан печат на међуратну индустрију. У прехранбеној индустрији истицали су се: предузећа Ђорђа Вајферта и И. Бајлонија, *Кулџин*, *Данубиус*, *Фабрика шећера Црвенка*, *Фабрика шећера Бачка*, *Шонда КД*, *Браћа Стефановић*, *Фабрика за конзервирање и прераду меса, воћа и поврћа*, *Велико-бечкеречка фабрика шећера*, *Парна пивара*, *Фабрика квасца и слада*, *Косовљанин* и друге. У метало-машинској индустрији: *Јасеница АД*, *Саршиг*, *Новосадска фабрика кабела*, *Индустрија аеројланских мотора Раковица*, *Икарус АД*, у грађевинској *Беоцинска фабрика цемента А.Д.*, *Цемент А.Д.* и друге, а у хемијској: *Камендин ДД*, *Мерима*, *Зорка* и тако даље. Текстилна индустрија се концентрисала у неколико фабрика: *Београдска текстилна индустрија*, *Теокаревић Владе и комп.*, *Фабрика вунених тканина*, *Текстилни концерн Косије Илића Синови АД* и други.²¹ У индустрији рударства и топионичарства, која се у највећој мери заснивала на производњи и извозу сировина, најважнији су били рудници у Бору (*Француско друштво борских рудника*) и Мајданпеку, који су били у рукама француског, односно белгијског капитала.²²

Проблем финансирања индустрије је био стално присутан и у међуратном периоду. Пољопривредни сектор је, услед неразвијене структуре, незнатно утицао на акумулацију капитала. Непосредни путеви стварања готовине, попут јачања трговачког сектора, индустријских кредита или преливања из пољопривредног сектора у индустријски, нису били изгледни. Зато су основни носиоци инвестиција у привреди остале

¹⁹ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са аграром индустријских предузећа* (Београд: Министарство трговине и индустрије, 1941), 12.

²⁰ Ђуровић, *Државна интервенција и индустрији Југославије*, 31–32; Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, 255–260.

²¹ Јосо Лагатош, *Југословенска привреда. Јубиларно издање „Југосл. Ллојда“* (Загреб: Југословенски Ллојд, 1933), 292.

²² Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, 255–256; Мirković, *Економска историја Југославије*, 338.

позајмице, као и кредити финансирани од стране државе или приватних новчаних завода, али и страни банкарски капитал, који су и поред високих камата и других негативних ефеката, били неопходни за бржи развој и опстанак индустријских предузећа.²³

Иако су се државне границе измениле, привредна елита и радничка класа су имале извешан континует. Индустијалци су били представници модерног које су доносили у средине из којих су потицали. Генерације предузетника, из породица Бајлони, Вајферт, Илић, Теокаревић, Дунђерски, Гођевац, Минх, Вапа и других, које су потицале из сиромашних средина, успеле су да изграде, уз све почетне проблеме, прве фабрике и ударе темеље не само индустрији, већ и новим социјалним и друштвеним променама. Развој индустрије су пратили урбанизација и стварање радничке класе, чији положај није био на завидном нивоу. Наднице су биле ниске, недовољне за опште животне потребе, док су услови рада у фабрикама често били тешки и нехигијенски. Ипак, било је помака и на овом пољу – уведено је и радничко и социјално законодавство, изграђивали су се посебни раднички станови, а образовање радника се повећавало. Постепено су се јављале све друштвене промене и појаве које су пратиле индустријализацију и модернизацију.²⁴

Следећа прекретница у развоју српске индустрије била је изазвана променама које је донео Други светски рат. Долазак Комунистичке партије (КПЈ) на власт у Југославији означио је свеобухватну промену државног, друштвеног и привредног система. У складу са успостављањем новог идеолошког система уведена је диригована планска привреда, а централизам и државно власништво биле су основе КПЈ у вођењу економске политике.²⁵

²³ Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 36-45; Vesna Aleksić, „Uloga i značaj stranog kapitala u industrijalizaciji predratne Srbije“, *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, ur. Božo Drašković (Београд: Институт економских наука, 2014), 159–175.

²⁴ Јелена Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану: текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца и Бугарској 1919-1929*. (Београд: Институт за новију историју Србије, 2018), 307–309.

²⁵ Љубодраг Димић, *Историја српске државности. књ. III, Србија у Југославији* (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, 2001), 346–347; Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији: 1944–52. године* (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1988).

Социјалистичке теорије о расту и раду су се заснивале на запослености и благостању, одсуству привредне подређености иностранству и стварању бољег и праведнијег друштва, због чега је било неопходно укинути приватно власништво и успоставити државно планирање, што је и учињено у првим послератним годинама. Конфискацијом и национализацијом имовине индустријска предузећа су постала државно власништво.²⁶

Услед рата Србија се поново суочавала са демографским и материјалним губицима, међутим, обнова коју је праћену индустријализацијом спроводила држава, имала је другачији карактер и динамику.²⁷ Индустријализација је била основни метод привредног развоја,²⁸ и у годинама након рата сводила се на улагање у капиталну базичну индустрију (металургију, електропривреду, машинску, хемијску и друго) на рачун прерађивачке индустрије (прехранбене, текстилне, дрвне и тако даље), како би се смањила постојећа разлика између два сектора. У складу са таквом економском политиком у индустрији је дошло до структурних промена: сједињавања предузећа (најпре у прехранбеној, текстилној и металопрерађивачкој индустрији); дислокације фабрика што ка периферији града, што ка другим деловима земље; преоријентације производње предузећа и оснивања нових модерних индустријских сектора.²⁹ Уз такву економску политику у деценијама након рата уследила је и потпуна индустријализација друштва – индустријски сектор је апсорбовао вишак снаге са села и изменио привредну структуру државе, што је резултирало тиме да је 1991. године учешће запослених у пољопривреди Србије било 29%, насупрот 71% из 1953. године.³⁰

²⁶ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: СЛЮ, 2013), 227–230; Митровић, *Друштвено економске промене*, 176–194, 289–319.

²⁷ Димић, *Историја српске државности. књ. III, Србија у Југославији*; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988* (Београд: Nolit, 1988), 79–86; Митровић, *Друштвено економске промене*, 71–170. Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града: (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Блајевграда у епохи социјализма* (Чачак: Народни музеј, 2012), 116–117.

²⁸ Nikola Čobeljić, Ilija Rosić, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije* (Београд: Savremena administracija, 1989), 72–77.

²⁹ Саша Илић, *Страници „тасџарбајџери“: страна стручна радна снага у привреди Југославије: 1945-1950. године* (Београд: Архив Југославије, 2020), 92–93, 98–99; Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988*, 97–98. Видети: Митровић, *Друштвено економске промене*.

³⁰ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 238, 345. Драган Вукмировић и др, *Два века развоја Србије: статистички преглед* (Београд: Републички завод за статистику Србије, 2008), 75

Након успостављања новог привредног система, развој индустрије у Србији требало је да се уклопи у први петогодишњи план (1947–1951), али размимоилажење са СССР-ом 1948. године, утицало је на то да Југославија измени дотадашњу (спољну) економску политику и уведе радничко самоуправљање (1952). Те промене су усмериле индустрију у наредним деценијама и у одређеној мери утицале на појаву децентрализације, дебиروقратизације и слободније понуде и потражње производа на тржишту. Педесетих година је у Југославији забележен значајан привредни раст: у периоду од 1953. до 1960. године индустријска производња је, према званичним проценама, расла 13.83%³¹ на годишњем нивоу. Томе су допринеле иностране инвестиције, обилата страна помоћ и кредити за обнову, као и индиректни трансфери из пољопривредног у аграрни сектор, јер је улагање у индустрију, електрификацију и инфраструктуру било примарни задатак државе. У наредним годинама таква политика је довела до опадања пољопривредног сектора, зависности од страних кредита и великих регионалних неједнакости.³²

Форсирана модернизација, индустријализација и урбанизација током шездесетих, створиле су економске проблеме које централизам, планска привреда и привредне реформе нису могли да реше. Социјалистичка тржишна привреда са самоуправним системом, све изразитијим регионалним разликама и све присутнијим појавама извозне конкуренције међу републикама, водили су у даљу федерализацију и децентрализацију државе што се одражавало и на индустрију. Седамдесете, и поред повећања инвестиција и масовне потрошње, обележене су даљим слабљењем привредног и индустријског раста, већом незапосленošћу, задуженошћу државе, инфлацијом, порастом дефицита у трговинском билансу и тако даље. У деценији пред распад Југославије, криза праћена инфлацијом, падом привредног раста, смањеним

³¹ За привредни раст током педесетих у литератури постоје и мишљења да је суштински имао мањи значај од прокламованог и да је у питању део екстензивног раста карактеристичног за Источну Европу. (Тимотијевић, *Модернизација балканског прага*, 110–111; Љубомир Маџар, „Прилог демистификацији југословенског привредног чуда“, *Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма): теоријска заснованост и могућности оптимизације*, ур. Никола Чобелић (Београд: САНУ, 1991); Љубомир Маџар, *Сутон социјалистичких привреда: симптоми, узроци и институционалне условљености слома социјалистичких привреда* (Београд: Институт економских наука, 1990).)

³² Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 238, 243–244; Димић, *Историја српске државности. књ. III, Србија у Југославији*, 369.

приходима и потражњом, великим државним дуговима и незапосленошћу захватила је привреду, а опадајући индустријски сектор није успевао да одговори на конкурентност и квалитет које је тржиште изискивало.³³

Сходно идејама развоја индустрије и привредно-системским решењима, део наслеђене индустрије је проширен или интегрисан у једно предузеће, делу постојећих предузећа је промењена намена, али су оснивана и потпуно нова предузећа. Међу предузећима која су обележила другу половину 20. века у Србији споменућемо: *Петрохемија, Азошара, Зорка, Мерима, Галеника, Хемофарм, Први мај Пирош, Јумко, Беко, Заводи Црвена Застава, ФАП Прибој, Икарбус, Симшо, Елан, Тоза Марковић, Енергопроект, Најрег, Рашко Мишировић, ЕИ Ниш, Гоша, ИМТ Раковица, Змај, Први јартизан, Крушик, Дуванска индустрија Ниш, ПИК Таково, Вишал, Пионир, ИПК Серво Михаљ, ПК Сомбор, Карнекс, Соко Шшарк, Ваљаоница бакра и алуминијума* и тако даље.

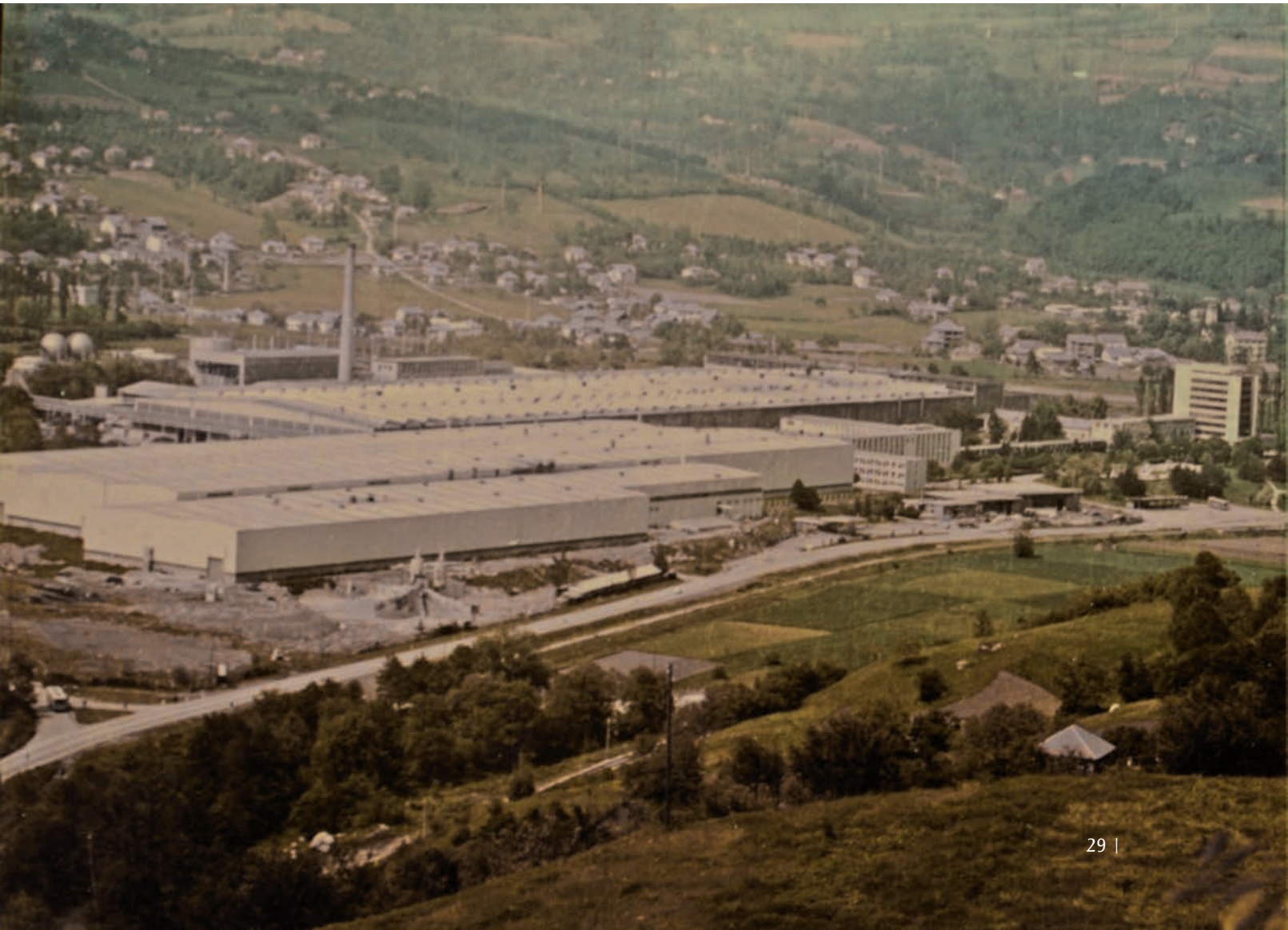
Све наведене промене у структури индустрије резултирале су чињеницом да је 1981. године у Србији, у структури индустријске производње металопрерађивачка индустрија чинила 11,67%, производња прехранбених производа 9,36%, производња саобраћајних средстава 7,78%, електропривреда 7,63%, а производња готових текстилних производа 6,04%.³⁴

Током два века, индустрија у Србији се развила у свим аспектима, по броју предузећа, по броју радника и по модерној технологији, завршене су индустријализација, урбанизација и модернизација, а уз њих су уведене и институције друштвеног благостања (образовање, здравствени систем, социјално осигурање). Ипак, део развоја индустрије је био чисто квантитативне природе без квалитативних аспеката. По наступању промена 1991. године индустрија у Србији је ушла у период транзиције током кога су се власнички односи и структура производње поново променили.

³³ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 280–283, 293, 315–316, 328–331, 346–349; Димић, *Историја српске државности. књ. III, Србија у Југославији*, 384; Видети: Čobeljčić, Rosić, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*.

³⁴ Čobeljčić, Rosić, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*, 655.

Слика 1 / Figure 1

Слика 2 / Figure 2

Слика 3 / Figure 3

Слика 4 / Figure 4

Слика 5 / Figure 5

Слика 6 / Figure 6

Списак фотографија / List of Figures

Слика 1. Ваљаоница бабра и алуминијума *Слободан Пенезић* – *Крцун* у Севојну, из фото-албума који је колектив фабрике поклонио председнику Титу, 1975. (Музеј Југославије)

Figure 1. Copper and Aluminium Rolling Mill Slobodan Penezić – Krcun in Sevojno, from the photo-album given to president Tito by the factory collective, 1975 (Museum of Yugoslavia)

Слика 2. Монтажа камиона у Фабрици аутомобила Прибој (ФАП), из фото-албума који су радници фабрике поклонили председнику Титу, 1976. (Музеј Југославије)

Figure 2. Truck assembly at the Automobile factory Priboj (FAP), from the photo-album given to president Tito by the factory collective, 1976 (Museum of Yugoslavia)

Слика 3. Борски рудник бабра, тридесете године 20. века (Музеј Југославије)

Figure 3. Copper mine in Bor, 1930s (Museum of Yugoslavia)

Слика 4. Шећерана у Великом Бечкерек (Зрењанин), издање Благоје Милић, Велики Бечкерек, двадесете године 20. века (Музеј Југославије)

Figure 4. Sugar factory in Veliki Bečkerek (Zrenjanin), publication by Blagoje Milić, Veliki Bečkerek, 1920s (Museum of Yugoslavia)

Слика 5. Бајлонијев млин у Малом Црнићу, тридесете године 20. века (Музеј Југославије)

Figure 5. Bajloni's Mill in Malo Crniće, 1930s (Museum of Yugoslavia)

Слика 6. Фабрика швофа *Јовановића, Поповића и Ко.*, Грделица, почетак 20. века (Музеј Југославије)

Figure 6. Textile factory Jovanović, Popović and Co., Grdelica, early 20th century (Museum of Yugoslavia)

Jelena Rafailović, PhD, Research Associate
The Institute for Recent History of Serbia

Two Centuries of Industry in Serbia

In the past two centuries, development of the industry in Serbia, from the first primitive steam engines to modern technology, was followed by state discontinuities that have directed its evolution. Institutions, economic elites, internal market, foreign trade and financial frameworks of activities have changed in accordance with the state issues and social changes, capitalistic, i.e., socialist planned system, which also determined the character of the industry.

During the 19th century, Serbia was an agricultural country with initial development of industry, which was building an economic system, institutions and the direction of the economic policy. There were numerous reasons for the low level of the economic development, but the economic heritage of the Ottoman Empire and (semi)dependant character of the state were crucial. The industrial sector itself faced the shortage of capital, undeveloped trading class, banking and monetary sector, existence of a strong guild organisation of trades and poor education of both economic elite and the workers. Compared to these internal issues, the impact of the Habsburg Monarchy, which secured a primacy in the industrial sector with trade agreements and prevented independent management of economic policy, was equally important.¹ Gaining political independence in 1878, was a “great turning point”² for Serbia in the economic sense and after it, the industry began to develop even more strongly and there was more freedom in the sphere of economy as well. Before the independency was gained, rulers from the Obrenović and the Karađorđević dynasties primarily dealt with the issues of feudal relations, land ownership, organisation of internal market, craftsmanship and trading system.³

Development of industry began in home workshops, handicraft and manual production, and due to a series of political and social circumstances, that process was somewhat slower compared to Western European countries. Main preconditions for creation of industry were there: there was

¹ Nikola Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku* (Belgrade: SANU, 1981), 18–46; Nikola Vučo, “Pogled na industrijsku revoluciju u Srbiji u XIX veku”, *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije* 1 (1974): 79.

² Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredak u industrijalizaciji* (Belgrade: Clio, 2004), 108.

³ Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata* (Belgrade: Naučna knjiga, 1955), 179; Bojana Miljković Katić, *Poljoprivreda Kneževine Srbije: (1834–1867)* (Belgrade: Istorijski institut, 2014), 44–50; Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*, 20.

a necessary workforce due to a constant growth of population, urbanisation process was ongoing, guilds slowly began to lose their status and power, internal market was being created, foreign experts and businessman were coming, local traders and large landowners began to invest in mills and primitive workshops and obtained concessions for companies and mines, etc. Raw materials, fuel and water power contributed to that initial growth. Ore wealth enabled opening of mines in Majdanpek, Bor, Podrinje, Kosmaj, Rudnik, Kopaonik, etc. There were also forests, raw materials necessary for construction industry, industrial agricultural cultures, etc. Still, the lack of capital and poor financial market greatly slowed down the industry. With a series of measures, through the Fund Administration, equity loans, establishment of the National Bank (1883) and later, crediting policy, the government tried to overcome the absence of capital with simultaneous organisation of monetary market.⁴

Initial development of industry had military character – the first steam engine was used in the Foundry in Vračar in 1848, which was capable of manufacturing one cannon per month. For strategic reasons, the Foundry was moved to Kragujevac (1850), where further construction and modernisation followed, which would in the following years and decades turn Kragujevac into a centre of military industry (Artillery Administration, Military Technical Institute, Arms Factory *NOV*, 21. oktobar, Crvena zastava).⁵ In 1852, the state factory for production of military cloth in Topčider was also established, in order to manufacture military uniforms, as, at the time, the first textile workshop with modern machines.⁶

In the atmosphere of weak local industry and strong import of the foreign competing industrial goods, the state authorities also saw a chance for initial industrialisation in indirect intervention, by enacting the *Law on Support to Industrial Companies* (1873, 1898), by which the state gave various privileges for establishment and activities of factories and workshops.⁷ Due to political circumstances, Serbian-Ottoman wars and gaining of independence, the start of operation of the first privileged company, the

⁴ Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*, 18–46.

⁵ Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*, 151–171; Ranka Gašić, *Jugoslovenski Detroit: automobilska industrija u Kragujevcu: 1953-1991* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 2017), 12–16.

⁶ Ratomir V. Đunisijević, *Osnivanje industrijskih preduzeća i razvoj industrije u Srbiji do 1918. godine* (Belgrade: BIGZ, 1990), 39–41, 68.

⁷ Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, 149–150.

textile factory *Fabrika vunenih izrada Bertolda Minha i Šumpetera* in Paraćin, came almost a decade later (1882).⁸

Apart from the Law, which had a positive effect on the establishment of companies, gradual construction and development of transportation and communication infrastructure of Serbia was also important. It included construction of the railway line Belgrade–Niš–Vranje, tracing of railway tracks in the East and West Serbia and development of river transportation, with the establishment of the *First Royal Privileged Serbian Shipping Company*. Changes in the foreign trade policy, which started in 1903, after the May Coupe, change of the dynasty on the throne and customs war with Austria-Hungary (1906–1911), during which the import of industrial products from the Austria-Hungary was reduced, opened a space for larger development of the local industry.⁹ According to available information, in the Kingdom of Serbia, in 1908, there were 230 industrial companies, 162 of which were privileged. The number of privileged companies has generally grown and from 26, with the total of 1702 workers, in 1898, it increased to above-mentioned 162 companies with 10,077 workers in 1908.¹⁰

Until the World War I, textile, food, cement, brick, chemical, metal, leather, timber industry, etc., have all developed. Mills were constructed going through all the phases of industrialisation, from water power, turbines and steam, to petroleum and electric drive. One of the pioneers of industrialisation was Ignjat Bajloni who participated in the construction of the first turbine mill in Malo Crniće in the mid-1970s. Breweries were also being built, among which *Brewery of Đorđe Vajfert* and *Brewery of Ignjat Bajloni*, together with the breweries in Jagodina, Valjevo and Zaječar, took the primacy. Until the onset of the World War I, among others, the following companies were established: *Chocolate Factory of K.D. Šonda*, *Sugar Factory in Čukarica*, *Soap Factory in Kruševac* (Soap Factory *Merima*), *Sartid* (Serbian Joint Stock Mining and Foundry-Industrial Company) in Smederevo.¹¹ In the south of

⁸ Đunisijević, *Osnivanje industrijskih preduzeća*, 61, 170–173; Majkl Palare, *Balkanske privrede oko 1800. do 1914. godine: evolucija bez razvoja* (Belgrade: Službeni glasnik, 2010), 307.

⁹ Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*, 113–115, 157–158; Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, 222, 232–233; Radoš Ljušić, *Srpska državnost 19. veka* (Novi Sad: Srpska književna zadruga, 2008), 253–256; Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*, 128–133.

¹⁰ Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*, 151, 157; Đunisijević, *Osnivanje industrijskih preduzeća*, 85, 86, 87, 95, 96.

¹¹ Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*, 244–309, 359–360, 346.

Serbia, in Leskovac, the “Serbian Manchester”, textile industry developed in the early 1880s, in response to the changes in political and trade relations between Serbia and Bulgaria. Although the characteristics of the first companies resembled more those of workshops than factories—they were very primitive, used manual labour, and they were located next to rivers and streams—in the following year, they transformed into proper modern textile factories and some of them were owned by people who would later, in the interbellum period, become the most important industrials in Serbia—Vlada Teokarević and Vlada Ilić.¹²

Until the start of the war, the foundations of the industry on the territory of Serbia had been set, several decades had passed from the primitive workshops to modern factories, and the created industrial centres have remained during the 20th century as well.

After the World War I, the circumstances for industry in Serbia in the newly created Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia have changed. New borders created new market within which the old industry was supposed to adjust and integrate.¹³ The state of permanent state instability, due to inherited various social, national, religious and political systems, has also burdened the industry up to a certain degree. Characteristics of the pre-Yugoslav space have conditioned the economy of the country being on different levels of development in various regions, with weak integration of the market, which also reflected on the development of the industry.

Economic and demographic losses of the Kingdom of Serbia during occupation and war activities were enormous. The economy was devastated, capital assets, factories, mines and arable land were also damaged; agricultural, industrial and transportation sectors were destroyed¹⁴

¹² Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*, 226–237; Đunisijević, *Osnivanje industrijskih preduzeća*, 91; Palare, *Balkanske privrede*, 313; Dragoljub Trajković, „Tekstilna industrija Leskovca i okoline 1884–1918”, *Sto godina leskovačke tekstilne industrije: (1884–1984)*, ed. Trajković Dragoljub (Leskovac: Narodni muzej, 1984), 17–19.

¹³ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije: (1918–1941)* (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, 1986), 19.

¹⁴ Miloš Jagodić, Ognjen Radonjić, “Pyrrhic victory: the Great War and its immediate consequences for Serbia’s economy”, *The Economic Causes and Consequences of the First World War*, ed. Ivan Vujačić and Mihail Arandarenko (Belgrade: Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, 2015); Milica Milenković, “Ekonomске prilike u Srbiji i problemi besposlice u svetlu posledica prvog svetskog rata”, *Drugi kongres KPJ* (Slavonski Brod: 1972).

Apart from the above-mentioned problems, in the following years, the development of industry was also conditioned by collection of war debts, inflation, currency issues, Great economic crisis and positioning of Germany as an economic force. In the interbellum period as well, its advancement was partly influenced by the economic interests of developed countries, while the perception of the South-East Europe as a single economic unit did not change even in the years just before the next global conflict.¹⁵

Agriculture has remained dominant economic sector, on which industrialisation, urbanisation and modernisation of the economy depended. Transportation network continued to expand, while the population growth was sufficient to secure enough work force,¹⁶ but the industrial sector still comprised only a small part of the economy: processing industry comprised 11.6% of the net national income in the period 1926–1929, while the average annual growth of the industry and mining between the two world wars was 3.40%.¹⁷ General characteristics of the industrial sector were: insufficient and outdated machines, incompleteness of economic laws, lack of capital, customs protection, fiscal burdening of industry, unqualified work force, retarded agriculture, small demand and offer of industrial products, etc.¹⁸

There was a certain progress of industry, although rather quantitative than qualitative. According to the information from the *Statistics of Industry*, on the territory of Vojvodina (without Srem), Serbia, as it was in 1912, and South Serbia in 1938, there were 1256 companies, 1663 factories, with invested capital in the amount of 4,663,643,000 dinars, 107,155 employed

¹⁵ Ivan T. Berend, *Ekonomika istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Belgrade: Arhipelag, 2009), 68; Milan Ristović, *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa* (Belgrade: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 10–13.

¹⁶ Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 24–28.

¹⁷ Stevan Stajić, *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923–1939. u stalnim i tekućim cenama* (Beograd: Ekonomski institut, 1959), 6–8; See M.B. Tošić V. M. Đuričić, A. Vegner, P. Rudčenko, M.R. Đorđević, *Naša narodna privreda i nacionalni prihod* (Sarajevo: Državna štamparija, 1927), 265; John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1982), 334–340.

¹⁸ Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, 255–264, 265–278; Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 17–63; Stevan M. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938* (Belgrade: Balkanska štampa, 1941), 455–532; Mijo Mirković, *Ekonomika istorija Jugoslavije* (Zagreb: Informator, 1968), 328–331, 350–355.

workers and total power of 256,181 hp.¹⁹ In the industry, export mostly consisted of raw materials, while the final products were imported. Large companies used modern technologies, but that was still insufficient to manufacture good-quality final products, which could be exported abroad.²⁰

In the period between two wars, part of the pre-war companies managed to reconstruct and integrate on the new market continuing their development by investing in modern technologies and products. Apart from them, new factories were also established and they've left an important mark in the interbellum period. In the food industry, the following stand out: companies of Đorđa Vajfera and I. Bajlioni, *Kulpin*, *Danubius*, Sugar Factory *Crvenka*, Sugar Factory *Bačka*, *Šonda KD*, *Braća Stefanović*, Meat, fruit and vegetable canning and processing factory, Sugar factory in Veliki Bečkerek, Steam Brewery, Yeast and Malt factory, *Kosovljanin*, etc. In the metal and machine industry, there were: *Jasenica AD*, *Sartid*, Cable factory in Novi Sad, Aircraft Engine Factory *Rakovica*, *Ikarus AD*; in the construction industry: *Beočin Cement Factory JSC*, *Cement A.D.*, etc.; in the chemical industry: *Kamendin DD*, *Merima*, *Zorka*, etc. Textile industry concentrated in a few factories: Belgrade Textile Industry, *Teokarević Vladi i komp.*, Wool cloth factory, *Tekstilni koncern Koste Ilića Sinovi AD*, etc.²¹ In the mining and foundry industry, which was mostly based on the production and export of raw materials, the most important were mines in Bor (*French company of Bor mines*, Paris) and Majdanpek, which were in the hands of French, i.e., Belgian capital.²²

The problem of industry funding was continuously present in the interbellum period as well. Agricultural sector, due to its undeveloped structure, had an insignificant impact on the accumulation of capital. Direct ways of generating funds, such as strengthening of the trading sector, industrial loans or overflow from the agricultural sector into the industrial, were unlikely. That is why the main sources of investments in the economy continued to be loans and credits given by the state of private monetary

¹⁹ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industriskih preduzeća* (Belgrade: Ministarstvo trgovine i industrije, 1941), 12.

²⁰ Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 31–32; Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, 255–260.

²¹ Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda. Jubilarno izdanje „Jugosl. Lloyd“* (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933), 292.

²² Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, 255–256; Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 338.

institutes, as well as foreign bank capital, which was, despite high interests and other negative effects, necessary for faster development and survival of the industrial companies.²³

Although the state borders have changed, economic elite and working class did have a certain continuity. Industrials were mostly representatives of modern and they brought the modernity back to their hometowns. Generations of businessmen from the families Bajloni, Vajfert, Ilić, Teokarević, Dunderški, Gođevac, Minh, Vapa, etc., which originated from poor environments, despite all the initial problems, managed to construct the first factories and set the foundations of not just the industry, but also new social changes as well. Development of industry was followed by urbanisation and creation of working class, whose position was not great. Wages were low, insufficient for bare necessities, while the working conditions in the factories were often hard and unhygienic. Still, some improvements happened in this field as well—labour and social laws were enacted, special workers' apartments were constructed, the workers' education increased, etc. Gradually, all social changes and phenomena which followed industrialisation and modernisation began to appear.²⁴

The next turning point in the development of Serbian industry was caused by the changes brought on by World War II. The rise to the power of the Communist party in Yugoslavia marked the comprehensive change of state, social and economic system. In accordance with the establishment of a new ideological system, directed planned economy was introduced, while centralism and state ownership were the basis of the economic policy of the Communist Party of Yugoslavia.²⁵

Socialist theories of growth and work were based on employment and prosperity, lack of economic submission to foreign countries and creation of

²³ Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 36-45; Vesna Aleksić, „Uloga i značaj stranog kapitala u industrijalizaciji predratne Srbije“, *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, ed. Božo Drašković (Belgrade: Institut ekonomskih nauka, 2014), 159–175.

²⁴ Jelena Rafailović, *Razvoj industrije na Balkanu: tekstilna industrija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Bugarskoj 1919-1929*. (Belgrade: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018), 307–309.

²⁵ Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti. knj. III, Srbija u Jugoslaviji* (Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2001), 346–347; Momčilo Mitrović, *Društveno ekonomske promene i organizacija upravljanja privredom u Srbiji: 1944–52. godine* (Belgrade: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1988).

better and more just society, which is why it was necessary to abolish private ownership and establish state planning, which was precisely what happened in the first post-war years. By confiscation and nationalisation, industrial companies have become state property.²⁶

Because of the war, Serbia was once again facing demographic and material losses, however, the reconstruction had a different character and dynamics, which was, followed by industrialisation, implemented by the state.²⁷ Industrialisation was the main method for economic development,²⁸ and in the years after the war, it came down to investments in capital base industry (metallurgy, electroindustry, mechanical, chemical industry, etc.) at the expense of processing industry (food, textile, wood, etc.) in order to decrease the existing difference between the two sectors. In accordance with such economic policy, certain structural changes have happened in the industry: merging of companies (first of all, in the food, textile and metal processing industry); dislocation of factories towards the periphery of cities and other parts of the country; change of companies' production orientation, and establishment of modern industrial sectors.²⁹ In the decades after the war, such economic policy resulted in complete industrialisation of the society; industrial sector absorbed surplus working force from the countryside and changed the economic structure of the country, which resulted in the fact that in 1991, the share of the employees in the agricultural sector in Serbia was 29% , compared to 71% in 1953.³⁰

After the establishment of the new economic system, development of industry in Serbia had to be incorporated in the first Five-year plan

²⁶ Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: CLIO, 2013), 227–230; Mitrović, *Društveno ekonomske promene*, 176–194, 289–319.

²⁷ Đimić, *Istorija srpske državnosti. knj. III, Srbija u Jugoslaviji*; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988* (Belgrade: Nolit, 1988), 79–86; Mitrović, *Društveno ekonomske promene*, 71–170; Miloš Timotijević, *Modernizacija balkanskog grada: (1944–1989): komparativna analiza razvoja Čačka i Blagoevgrada u epohi socijalizma* (Čačak: Narodni muzej, 2012), 116–117.

²⁸ Nikola Čobeljić, Ilija Rosić, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije* (Belgrade: Savremena administracija, 1989), 72–77.

²⁹ Saša Ilić, *Stranci „gastarbajteri“: strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije: 1945–1950. godine* (Belgrade: Arhiv Jugoslavije, 2020), 92–93, 98–99; Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988*, 97–98. See Mitrović, *Društveno ekonomske promene*.

³⁰ Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 238, 345. Dragan Vukmirović et al., *Dva veka razvoja Srbije: statistički pregled* (Belgrade: Republički zavod za statistiku Srbije, 2008), 75.

(1947–1951), but the falling out with USSR in 1948, drove Yugoslavia to change its (foreign) economic policy and introduce workers' self-government (1952). These changes directed industry in the following decades and impacted, up to a certain degree, the emergence of decentralisation, de-bureaucratisation and freer demand and offer of products on the market. In the 1950s, a significant economic growth was recorded in Yugoslavia: in the period from 1953 to 1960, industrial production was growing by 13.83%³¹ annually, according to official statistics. That was contributed by foreign investments, copious foreign aid and reconstruction credits, as well as indirect transfers from agricultural to agrarian sector, because the investment in industry, electrification and infrastructure was the primary task of the state. In the following years, such policy resulted in the decrease of agricultural sector, dependence on foreign loans and great regional inequalities.³²

Forced modernisation, industrialisation and urbanisation during the 1960s, have created economic problems which centralism, planned economy and economic reforms could not resolve. Socialist market economy with self-government system, increasingly more evident regional differences and growing occurrence of export competition between the republics, have led to further federalisation and decentralisation of the country, which also reflected on the industry. The 1970s, despite the increase in investments and mass consumption, were marked by further weakening of economic and industrial growth, increasing unemployment, indebtedness of the state, inflation, increased deficit in the trading balance, etc. In the decade before the break-up of Yugoslavia, a crisis followed by inflation, decline of economic growth, decreased demand and offer, large state debts, unemployment, etc., struck the economy and the declining industrial

³¹ In regard to the economic growth in the 1950s, in the literature, there are also opinions that in essence, it had lesser impact than it was stated and that this was a part of the extensive growth characteristic for Eastern Europe. (Timotijević, *Modernizacija balkanskog grada*, 110–111; Ljubomir Madžar, "Prilog demistifikaciji jugoslovenskog privrednog čuda", *Jugoslovenski model socijalističke privrede (tržišnog socijalizma): teorijska zasnovanost i mogućnost operacionalizacije*, ed. Nikola Čobeljić (Belgrade: SANU, 1991); Ljubomir Madžar, *Suton socijalističkih privreda: simptomi, uzroci i institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda* (Belgrade: Institut ekonomskih nauka, 1990).)

³² Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 238, 243–244; Dimić, *Istorija srpske državnosti. knj. III, Srbija u Jugoslaviji*, 369.

sector could not respond to the competition and the quality required by the market.³³

In accordance with the ideas of development of industry and economic systematic solutions, part of the inherited industry was expanded or merged into a single company, part of the existing companies has changed their purpose, but new companies were also established. Among the companies that have marked the second half of the 20th century in Serbia, we should mention: *Petrohemija, Azotara, Zorka, Merima, Galenika, Hemofarm, Prvi maj Pirot, Jumko, Beko, Zavodi Crvena Zastava, FAP Priboj, Ikarbus, Simpo, Elan, Toza Marković, Energoprojekt, Napred, Ratko Mitrović, El Niš, Goša, IMT Rakovica, Zmaj, Prvi partizan, Krušik, Duvanska industrija Niš, PIK Takovo, Vital, Pionir, IPK „Servo Mihalj“, PK Sombor, Karneks, Soko Štark, Valjaonica bakra i aluminijuma, etc.*

All of the above-stated changes in the structure of industry have resulted in the fact that in 1981, in the structure of industrial production in Serbia, metal processing industry comprised 11.67%, food industry comprised 9.36%, production of transportation means 7.78%, electroindustry 7.63% and production of finished textile products 6.04%.³⁴

In the span of two centuries, the industry in Serbia has developed in all aspects—per number of companies, number of employees and modern technology; industrialisation, urbanisation and modernisation were completed, and together with them, institutions of social welfare were introduced (education, health insurance, social insurance, etc.). However, part of the development of industry was often purely quantitative, without any qualitative aspects. After the changes in 1991, industry in Serbia has entered the period of transition, during which ownership relations and the structure of production have changed once again.

³³ Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 280–283, 293, 315–316, 328–331, 346–349, Đimić, *Istorija srpske državnosti. knj. III, Srbija u Jugoslaviji*, 384; B: Čobeljić, Rosić, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*.

³⁴ Čobeljić, Rosić, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*, 655.

